

İLHANLILAR DEVRİNDE AZERBAJCAN'IN İKTİSADİ DURUMU

Moğollar Harezmsah Muhammed'i yenilgiye uğrattıktan sonra peşinden Rey'e kadar ilerlemişler (1220), burayı ele geçirip tahrip ettikten sonra sultanın peşinden batı İran'a Cibâl'e girmişler ve 618 yılı başlarında (Şubat-Mart 1221) Tebriz'e yönelmişlerdi. Tebriz halkı Moğollara değerli eşyalar, erzak, kumaşlar ve atlar vererek şehre dokunmalarını önlemişti. Moğollar, buradan Merâğa'ya yönelip ele geçirmişler, kendilerine direnen halkı kılıçtan geçirip, şehri yakıp, yıkmışlardı (30 Mart 1221). Ağustos-Eylül 1221 tarihinde Hemedan'ı aynı akıbete uğratarak Azerbaycan Atabeyliği topraklarına yönelmişlerdi. Burada ilk olarak Erdebil'i ele geçirip, büyük bir kısmını harabeye çevirmişlerdi. Yönlerini tekrar Tebriz'e çevirmişler, Atabey Özbek ailesini Hoy taraflarına gönderip, kendisi de Nahçivân'a gitmek suretiyle başkentini kaderiyle baş başa bıraktığı için sahipsiz kalan şehir halkı Moğollarla anlaşarak değerli mallar ve eşyalar vermek suretiyle kendilerini kurtarmışlardı. Tebriz'e dokunmadan Sarav tarafına yönelen Moğollar, burayı ele geçirip, yağmaladıktan sonra halkının büyük bir kısmını kılıçtan geçirip Arrân bölgesine hareket etmişlerdi. Burada ilkin Beylekân ele geçirilmiş ve aynı kötü akıbete uğratılmıştı (Ekim-Kasım 1221). Arrân'da bulunan bütün küçük büyük yerleşim yerleri tahribata uğratılmışlardı. Moğollar bölgenin en büyük ve müstahkem şehri olan Gence'ye de saldırarak şehrin sakinleriyle anlaşıp, kararlaştırılan miktarda para ve mal karşılığında şehre dokunmadan komşu Gürcistan topraklarına girmişlerdi. Onlar 1224'te bölgeden ayrıldıkları zamana kadar tahribatlarını aralıksız sürdürmüşlerdi.¹

1231'de Çurmagun'un komutasındaki 40 bin kişiden oluşan başka bir Moğol ordusu Rey ve Hemedan şehirlerini zapt ettikten sonra Azerbaycan'a girmişti. Celâleddin Mengüberti onlar karşısında tutunamayınca güney-doğu Anadolu'ya doğru geri çekilmek zorunda kalmış ve daha önce mücadele ettiği Müslüman hükümdarlarından Moğol ilerleyişine karşı yardım istemiş ise de kendisine yardım edilmemişti. Azerbaycan'ın başta Meraga olmak üzere bazı şehirleri Moğollara karşı oldukça kararlı bir şekilde mücadele etmişlerdi. Meraga ele geçirilince Moğollar halkın üzerine ağır vergiler koymuşlar, buradan Tebriz'e yönelmişlerdi. Tebriz'in önde gelenleri kuşatılan şehirlerini kurtarmak için kendi aralarında topladıkları paralar ve değerli hediyeleri Çurmagun'a göndererek şehirlerini Moğol katliamı ve yağmasından kurtarmışlardı.² Buradan Gence'ye yönelen Moğollar halkının çetin direnişi ile karşılaşmışlarsa da uzun bir kuşatmadan sonra 1235'te burayı da ele geçirmişler, büyük bir katliam yapmışlardı.³ Şemkur da tahrip edilmiş ve halkı kılıçtan geçirilmiş,⁴ diğer Azerbaycan şehirleri de aynı akıbete uğratılmışlardı. En son olarak 1239'da Derbend'in ele geçirilip tahrip edilmesi ile bütün Azerbaycan'ın Moğollar tarafından işgali tamamlanmıştı.⁵ Moğollar kırsal kesimde yaşayan köylere ve mezralara da saldırıp oraları da yağmalamayı ihmal etmemişler ve halkın çoğunu katliamlarla ortadan kaldırmışlardı.⁶

¹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Çev. A. Özeydin, A. Ağırakça, *İslâm Tarihi, İbnu'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, İstanbul, 1987, XII, 332-334, 336-341, 341-344.

² İbnu'l-Esîr, XII, 460-467; Cuveynî, *Târih-i Cihân Gûşâ*, çev. M. Öztürk, Ankara, 1999, II, 371; İbn Vâsil, *Muferricu'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, Nşr. H. Muhammed Rabbî, S. Abdulfettâh 'Âşûr, Kahire, 1957, IV, 317-318.

³ Michael Chamich, *History of Armenia*, Eng. tr. Johannes Avdall, Calcutta, 1827, II, 234.

⁴ Kirakos Gandzakets'i's, *History of Armenians*, Eng. tr. R. Bedrosian, New York, 1986, 203-205; Aknerli Grigor, *Okçu Milleti Tarihi*, Çev. H. Andreasyan, İstanbul, 2007, 24.

⁵ Reşîduddîn Fazullah, *Câmiu't-Tevârih*, Tashih: Muhammed Rûşen, Mustafa Müsevî, Tahran, 1373, I, 669.

⁶ V. Piriye, *Azərbaycan XIII-XIV. Əsrlərdə*, Bakı, 2003, 121-122.

Hulâgû Han'ın İran ve Kafkasları kontrol altına alıp İlhanlı Devleti'ni kurmasından sonra ilk ciddi rekabet Azerbaycan'ın hâkimiyeti için Altınordu Devleti ile yaşanmıştı. Zira, Moğolların Karadeniz ve Hazar Denizi havzalarını egemenlikleri altına almaları, ilk zamanlarda Cengiz Han soyundan gelen liderleri fetih politikaları çerçevesinde bir araya getirmiş iken, geçen zamanda bu birliktelik ekonomik ve ticari kaygılardan dolayı büyük bir rekabete ve mücadeleye dönüşmüştü. Dünya ticaretinin önemli bir kısmını oluşturan Karadeniz ve Hazar ticaretini ellerinde tutma istekleri İlhanlı ve Altınordu devletlerini karşı karşıya getirmiş, sonuçta ilişkileri gerginleşmiş, aralarındaki ticaret neredeyse yok denilebilecek bir seviyeye düşmüştü.⁷

662/1262-63'te Hulâgû Han İran'a geldiğinde Tebriz'de Berke Han (1257-1266) adına ticaretle uğraşanların öldürülmelerini ve mallarını hazine için müsadere edilmesini emretmişti. Bu insanların çoğu Tebriz'de mülk sahibi olan ve iş gören Berke Han'ın ortakları idiler. Bu tacirlerin öldürülmelerinden sonra eşyaları ve malları Tebriz eşrafının ellerinde kalmıştı. Bu yapılanlara misilleme olarak Berke Han da İlhanlı ortaklarını ve tüccarlarını öldürerek mallarına el koymuş ve onların Azerbaycan'da ticaret yapmasını engellemiştir.⁸

Hulâgû Han 1265'te ölünce yerine oğlu Abaka Han (1265-1282) geçmişti. O sırada hayatta olan Berke Han ile Abaka Han aralarında anlaşmaya varmış gibi bir görüntü ortaya çıkmıştı. Bunun sonucu olarak Cuci ailesi Tebriz ve Meraga'dan birtakım gelirler bile almışlardı. Berke Han, bununla da yetinmemiş, Cuci ailesi Berke'nin Tebriz'de bir cami yaptırmak istediğini söyleyerek Abaka'dan gerekli izni almışlardı. Kısa sürede hanlarının adını taşıyan bir cami yaptırmışlardı. Bunun ardından kumaş imal etmek için bir atölye kurma izni almışlar ve yine hanlarının adına bir tesis yapmışlardı. Bu durum Berke ile Abaka arasında savaş çıktığı zamana kadar bu şekilde devam etmiş, yenilen Abaka kaçarken bu atölyeyi de tahrip etmişti. İki han arasında barış sağlanınca bu atölye tekrar yapılmıştı. Aralarındaki anlaşmaya göre, Berke Han'ın tebası ticaret yaparken kullanacakları paraları kendi ülkelerinden getireceklerdi. Böylece hem câmi, hem de kumaş atölyesi Berke Han adına tekrar açılmış, bu durum onların Tebriz ve Meraga'da hak iddia etmelerine yol açmıştı. Sonrasında bu iki şehrin kendilerine bırakılması için Gazan Han'a bir elçilik heyeti göndermişler, fakat bu talepleri şiddetle reddedilmişti. İleriki yıllarda da Altınordu hanları bu iki şehir üzerinde hak iddia etmeye devam etmişlerdi.⁹

Berke Han'ın ölümünden sonra oğlu Mengü Timur (1266-1280) halefi olmuştu. Onun zamanında Abaka Han ile savaş çıkmış, 3 bin İlhanlı süvarisi nehirden geçerken buzların kırılması sonucu boğulmuşlardı. Abaka Han, Derbend'in İlhanlılara ait olan tarafında Siba denilen bir duvar örerek sınırlarını kapatmıştı. Mengü Timur'un ordusu geri çekilmiş, bundan sonra ticaret normale dönmüş ve tüccarlar iki taraf arasında rahatça ticaret yapmışlardı.¹⁰

Mengü Timur'un yerine Tokta (1290-1312) geçtiği zaman karşılıklı olarak elçiler gönderilmiş, mektuplar yazılmış ve tacirlerle bankacılar için yollar tekrar açılmış, yolcuların güvenlikleri sağlanmıştı. Arran vilayeti araba ve çadırlarla, at ve koyun sürüleriyle dolmuş, uzun bir aradan sonra bu ülkelerin malları büyük bir rağbet görmüştü.¹¹ Tokta, 702/1302-1303'te elçilerini Gazan'a göndererek Azerbaycan'ın Cengiz Han yasasına göre bölünmesi gerektiğini bildirmişti. Ona göre, Batu'ya ait bu toprakların gelirleri Gazan tarafından yıllardır zorla ele geçiriliyordu. Gazan Han'ın gerçeği görerek Azerbaycan'ı teslim etmesi gerektiği, yoksa yüz binden fazla askerinin burayı almak için savaşmaya hazır olduğunu, böyle bir

⁷ A. A. Ali-Zade, *Sotsialne-ekonomiçeskoj politiçeskaya istoria Azerbaycana v XIII-XIV v.*, Bakû, 1956, 315.

⁸ Vassâf, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, Nşr. A. Muhammed Âyetî, Tahran, 1346, hş., 27-28.

⁹ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlik'l-Emsâr*, Nşr. Kâmil Salman el-Cubûrî, Beyrut, 1971, III, 153-154.

¹⁰ Vassâf, 28.

¹¹ Vassâf, 28-29; A. Y. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. H. Eren, Ankara, 1992, 50.

ordunun saldırısına ise kimsenin karşı koyamayacağını söylüyordu. Gazan Han ise bu isteği şiddetle reddetmişti.¹² O, İslâm'ı kabul edip ülkesindeki Moğollar arasında en yaygın din haline getirmesi sayesinde Altınordu Devleti din unsurunu uluslararası ilişkiler açısından İlhanlılara karşı kullanamamıştı. Birçok dine mensup sayısız kişilerle ticaret yapan Moğollar ticari alandaki üstünlüklerini ve özel imtiyazlarını Gazan Han'ın zamanında artık Müslüman tacirlere kaptırmışlardı.¹³

Altınordu hanları sürekli olarak İlhanlı hükümdarları ile anlaşma zemini arayarak Azerbaycan üzerinden ticaret yapma politikalarını canlı tutmuşlardı. Bunun sonucu olarak her hükümdar değişiminde İlhanlı ülkesine heyetler göndererek ticari anlaşmalar yapmaya çalışmışlardı. Bu cümleden olarak, Gazan Han'ın ölümünden sonra İlhanlı tahtına geçen Olcayto Han'a barış ve uzlaşma sunmak için Tokta Han'ın (1290-1312) gönderdiği elçileri 9 Cemaziyelevvel 704/8 Aralık 1304'te Tebriz'e varmıştı.¹⁴ Bu heyetin görüşmeleri sonucunda iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin canlı tutulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Tokta Han'ın 1312'de ölümünden sonra yerine geçen Özbek Han'ın (1312-1340) yolladığı elçiler de 10 Cemaziyelâhir 712/13 Ekim 1312'de Sultaniye'ye ulaşmıştı. Bu heyet Olcayto Han'dan, Mengü Timur zamanında başlayan barış süreci sırasında Tebriz ve Meraga'da ticari alanda başlatılan ilişkilerin devam ettirilmesini, yolların açılmasını, tüccarların her iki ülke arasında gidip gelmeleri, malların ve kumaşların ticaretine izin verilmesi istemişti. Olcayto Han da bu istekleri olumlu karşılamış olacak ki, Altınordu elçilik heyetine izzet ve ikramlarda bulunmuştu.¹⁵

Büyük ticari potansiyelinden ötürü İlhanlı ve Altınordu devletlerinin arasında önemli bir sorun oluşturduğunu gördüğümüz Azerbaycan'ın en önemli şehri Tebriz idi. Burası Urmiye Gölü'nün yaklaşık 50 km. doğusunda, Şâhâ yarımadası yakınlarında göle dökülen bir ırmağın üzerinde kurulmuştu.¹⁶ 28 Ağustos 1046'da Tebriz'e gelen Nâsır-ı Husrev, Azerbaycan'ın merkezi olduğunu belirttiği bu şehrin eni ve uzunluğunun 1.400 adım (yaklaşık 1.07 km.) olduğunu bizzat ölçerek, büyüklüğünü ortaya koymuştu.¹⁷ Burası Selçuklular ve İldenizliler zamanında büyük bir uluslararası pazara dönüşmüştü. Her din ve milliyetten insanların bir arada bulunduğu, kültürlerin kaynaştığı büyük bir merkezdi. Bu özelliği sebebiyledir ki kendi rızasıyla teslim olması sayesinde Moğolların yakıp yıkmaya hırısından yakasını kurtaran şehir, İlhanlılar tarafından başkent yapılmış ve büyük yatırımlarla önemli bir metropol haline getirilmişti. Bu dönemde şehre gelen birtakım gezginlerin anlatımları da bunu net bir şekilde ortaya koymaktadır. 1271'de Azerbaycan'a gelen Marko Polo, Tebriz'in Doğu ile Batı arasındaki ticaret yollarının ortasında kurulmuş büyük bir pazar olduğunu, Hindistan, Bağdat, Hürmüz, Venedik ve Ceneviz'den çok sayıda tüccarın buraya gelerek ticaret yaptıklarını belirtmektedir.¹⁸ Eserini 1275'te yazan Zekeriya Kazvîni de Tebriz halkının çok zengin ve zanaatkâr olduğunu, ayrıca Azerbaycan'da paraların genelde bu şehirde basıldığını söyleyerek şehrin önemini ortaya koymaktadır.¹⁹

Her milliyetten ve dinden insanların yaşadığı Tebriz'in halkı geçimini ticaret ve el sanatlarıyla sağlamaktaydı.²⁰ Burada bol miktarda ve oldukça güzel ipekli kumaşlar

¹² Vassâf, 240-241.

¹³ M. Gabashvili, "İlhanlı Devleti'nin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türk Devletleri", *Türkler*, VIII, 390.

¹⁴ Kâşânî, *Târih-i Pâdişâh-ı Sa'îd Gıyâsu'd-dunyâ ve'd-dîn Olcayto Sultan Muhammed*, Nşr. Mehîn Hambelî, Tahran, 1345 hş., 41-42.

¹⁵ Kâşânî, 146.

¹⁶ G. Le Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate*, Cambridge, 1930, 161.

¹⁷ Nâsır-ı Husrev, *Sefernâme*, Çev. A. Tarzî, İstanbul, 1994, 8-9.

¹⁸ *Marko Polo Seyahatnamesi*, Çev. Filiz Dokuman, İstanbul, (tarihsiz), 27-28.

¹⁹ Zekeriya Kazvîni, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İ'bâd*, Beyrut, (tarihsiz), 339.

²⁰ *Marko Polo Seyahatnamesi*, 27.

dokunuyordu.²¹ Altın ipek kumaşlar, tekstiller, halılar, elde hazırlanmış hassas ürünler, kuru meyveler vb. ihraç olunmaktaydı.²² Burası kıymetli taşlar bakımından doğunun en ileri gelen şehirlerinden birisiydi.²³ Yerli ürünler kadar dış ülkelerden ithal edilmiş nadide mallar da bulunuyor ve satılıyordu.²⁴ Trabzon üzerinden Tebriz'e transit olarak ulaştırılanlar arasında değerli eşyalar, tekstil ürünleri, boyalar, baharatlar, İtalyan, Fransız ve Flamanlara ait ince dokunmuş kumaşlar, keten ve kadife kumaşlar, cam, metalden yapılmış eşyalar vb. bulunmaktaydı.²⁵ Marko Polo'nun söylemiyle, burası tacirler için tatlı kârların yapıldığı bir cennetti.²⁶

Tebriz'in yerli üretiminin çeşitliliğini gösteren önemli bir belge de Reşîduddîn oğlu Mecduddîn'e yazdığı mektupta ortaya konulmaktadır. Bu mektuba göre, Reşîduddîn oğlundan kışın Hindistan'a saldırı ile bağlantılı olarak Tebriz ustalarından yeni dokunmuş 200 top dokuma kumaş, 200 top yün elbise, keçi kılından yapılmış 300 kemer, 200 saç bandı, iki bin farklı renkte kumaş, bin adet sıradan yünlü kumaş, bin adet kaba yünlü elbise, iki bin çift çizme, iki bin samur derisinden yapılmış yakalık, kürk astarlığı için yüz top kürk, yüz top vaşak derisi, iki bin top sincap derisi, iki yüz top kızıl tilki derisi, bin takım elbise alıp göndermesini istemişti. Yine bu mektupta, Şirvan ve Şamahı'dan 300 top kakım, bin top ablak, 500 top sincap, 500 top vaşak, 200 top yaka astarı, 500 adet astar isteniyordu.²⁷

Tebriz'de ipek endüstrisi o kadar gelişmişti ki, buranın banliyösü konumunda olan Rab-ı Reşîdî'de bulunan ipek dokuma atölyelerinde çalışmak üzere Antakya'dan 50, Kıbrıs'tan 20 ipek dokumacı Tebriz'e getirilmişti.²⁸ Burada çalışanların giyim-kuşamları da farklıydı. Bunlara özel olarak Tebriz'de hazırlanmış gömlek, ceket, peçe ve baş örtüsü giyilmekteydi.²⁹

Moğol hâkimiyeti zamanında Tebriz'in büyümesi ve gelişmesi hız kazanmış, Hamdullah Kazvî'nin belirttiğine göre, 1330'lu yıllarda artık burası *İran'ın Kubbetü'l-İslâm*'ı olarak adlandırılmaya başlanmıştı.³⁰ Fransisken keşişi Oderich von Portenau, 1318-1330 yılları arasında süren seyahatinin başlarında uğradığı Tebriz'i o zamanki dünyanın emtiaca en zengin şehri olarak tasvir etmişti.³¹ 1332'de Tebriz'i ziyaret eden İngiliz gezgin John Mandevils, bu şehri dünyanın en büyük ve en görkemli şehri olarak adlandırmış ve sadece Tebriz'deki ticaretten elde edilen gelirin, Avrupa'daki en zengin Hıristiyan kralının gelirini aştığını söylemişti.³² Tebriz'in gerçek rakamlarla büyüklüğünü ortaya koyan ise 1402 yılında Papalık Devleti'nin elçisi olarak Timur'a gönderilen İspanyol asilzadesi Ruy Gonzáles de Clavijo olmuştu. Clavijo, anılarında Tebriz'i, iki dağ arasında kalan bir ovada kurulmuş, çevresinde surların bulunmadığı, yaklaşık 200.000 evden meydana gelen, alışverişin çok hızlı ve hareketli olduğu oldukça büyük bir şehir olarak tanıtmaktaydı.³³ Surlarının bulunmaması şehrin hızlı büyümesinin bir sonucu olarak sur dışındaki yerleşimin yoğunluğunun bir göstergesiydi.

²¹ Marko Polo *Seyahatnamesi*, 27.

²² Reşîduddîn Fazullah, *Kitâb-ı Muketebût-ı Reşîdî*, Tashih: Muhammed Şefî'i, Lahor, 1935, 197.

²³ Marko Polo *Seyahatnamesi*, 28.

²⁴ Marko Polo *Seyahatnamesi*, 28.

²⁵ Francesco Balducci Pegolotti, *La Pratica della Mercatura*, Ed. A. Evans, Cambridge-Massachusetts, 1936, 29, 30, 31-32.

²⁶ Marko Polo *Seyahatnamesi*, 28.

²⁷ Reşîduddîn Fazullah, *Kitâb-ı Muketebût-ı Reşîdî*, (34. Mektup, 183-207) 188, 192; Seyidağa Onullahi, XIII-XVII. Əsrlərdə Təbriz Şəhəri (Sosial-İqtisadi Tarixi), Bakı, 1982, 43.

²⁸ Reşîduddîn Fazullah, *Kitâb-ı Muketebût-ı Reşîdî*, 321; A. A. Ali-Zade, 191.

²⁹ Reşîduddîn Fazullah, *Kitâb-ı Muketebût-ı Reşîdî*, 195.

³⁰ Hamdullah Kazvî, 85.

³¹ Odorico da Pordenone, *Les voyages en Asie au XIVe siècle du bienheureux frère Odoric de Pordenone*, Paris, 1891, 19-20.

³² John Mandevils *The Travels of Sir John Mandevils*, London, 1900, 100-101; Seyidağa Onullahi, 57.

³³ Clavijo, 97-98.

Tebriz'in bir taraftan Karadeniz üzerinden Rus steplerine, İskandinavya'ya kadar uzanan alanla ticari ilişkileri varken, diğer taraftan da İran üzerinden Hindistan'a kadar uzanan alanlarla ticari ilişkileri olduğu görülmektedir. Devrin önemli gezginleri bunu seyahat notlarında dile getirmektedirler. Nitekim, Marko Polo 1270'lerde Hind ürünlerinin doğudan batıya olan hareketinin Basra Körfezi, Basra ve Bağdat yoluyla daima aynı istikameti takip ettiğini tespit ederek, daha o zaman bile Tebriz-Hindistan arasında ilişkiler olduğunu bildirmektedir.³⁴ Marino Sanudo Torsello da 1307'de derlediği *Secreta Fidelium Crucis* adlı eserinde, batıya gönderilmek üzere Moğol İmparatorluğunun batı bölgesinden yol alan Hind ürünlerinin ya Bağdat'tan yahut da Tebriz'den geçtiğini söylemektedir.³⁵

Uluslararası büyük bir pazar olması sebebiyle Tebriz'in Batı Avrupa ile de yakın ticari ilişkileri vardı. Özellikle Venedik ve Ceneviz'den pek çok tacir buraya gelmekteydi.³⁶ Bunlar, ileriki sayfalarda anlatacağımız üzere, ticari antlaşmalar yaparak şehirde komünler oluşturmuşlar ve konsolosluklar açmışlardı. Bunlar aynı zamanda Ayas'tan ve Trabzon'dan Anadolu'ya giren ticari malları kara yoluyla Tebriz'e nakletmekte idiler. Ünlü İtalyan tüccar Pegolotti, 1335-43 yılları arasında derlediği eserinde İtalyan tacirlerinin her zaman takip ettikleri yolun Kıbrıs'tan başlayarak Ayas limanından Anadolu'ya girip, Kilikya üzerinden Sivas'a, buradan da Fırat Nehri'ni ve sonra da Aras'ı geçerek Tebriz'e ulaştığını yazmaktadır.³⁷

Bağdat'ın 1258'de Hulâgû Han tarafından ele geçirilip tahrip edilmesine kadar Hindistan, Çin ve Türkistan'dan gelen mallar hep Tebriz üzerinden Akdeniz'e ulaştırılıyordu. Bu tarihten sonra ticaret yolu kuzeye, yani Karadeniz'e yönelmişti. Batıya gönderilen malları denize taşıyan kervanların Tebriz'den kalktıktan sonra Trabzon'a gitmek için yürüyecekleri yol Akdeniz'e çıkmak için yürüyecekleri yoldan daha kısa idi. Pegolotti'nin yazdığına göre, Trabzon'dan Tebriz'e at sırtında tek başına 12-13 gün seyahat edilerek ulaşılıyordu. Daha yavaş olan kervanlar ise iki şehir arasındaki mesafeyi yaklaşık 30-32 günde aşmaktaydılar.³⁸ İşte bu sebepten, Orta Asya'dan gelen malların tamamı Akdeniz'e ulaştırılırken, 1258'den sonra bu malların büyük bir kısmı Tebriz şehrinde Karadeniz'e yöneldi ve çıkış yerini olarak Trabzon'u buldu. Trabzon Rumları burada yeni durumdan kendi çıkarları için yararlanma yerine ticari organizasyonu bölgeye yeni gelen İtalyanlara terk etmişlerdi. Moğol Hanları ile Batı devletleri arasında karşılıklı gönderilen birçok elçilikler sayesinde Orta Asya kapılarının açıldığını gören Avrupalı tacirler de gayretleri sayesinde açılan bu alanı işletmek için harekete geçmişlerdi. Bazıları buradan Tebriz'e gitmekteydi.³⁹

Tebriz'in zanaat ve ticaret alanında ekonomik merkez olarak önemini yansıtan bir olay da Tebriz ağırlık ve ölçü biriminin Gazan Han'ın fermanı ile İlhanlı ülkesinde baz alınması olmuştu. Buna ek olarak, o dönemde basılmış sikkelerin ayarları da belirlenmiş, ayrıca ticaret kervan yolları da düzenlenmişti.⁴⁰

XIV. yüzyılın başlarında Tebriz ticaret yolu Sivas-Erzincan-Erzurum kervan yolunu birbirine bağlamaktaydı. Dünyaca ünlü bu ticaret yolunun ana kavşağı Erzurum'du. Karadeniz'in kuzeyinden gelen ticari mallar Trabzon-Erzurum hattı ile Tebriz ulaştırılırdı. Kuzey Afrika ve Batı Avrupa'dan gelen ticari mallar ise doğu Akdeniz'de Ayas-Konya-Kayseri-Van üzerinden Tebriz'e ulaşılmaktaydı.

³⁴ Marko Polo *Seyahatnamesi*, 27-28.

³⁵ Marino Sanudo Torsello, *Liber Secretorum Fidelium Crucis*, Eng. tr. Peter Lock, *The Book of the Secrets of the Faithful of the Cross*, New York, 2011, 90-91.

³⁶ Marko Polo *Seyahatnamesi*, 28.

³⁷ Pegolotti, 9-11.

³⁸ Pegolotti, 11; W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant, au Moyen-Age*, Leipzig, 1886, II, 120; G. I. Bratianu, *Recherches sur le Commerce Génois dans la Mer Noire au XIIIe Siècle*, Paris, 1929, 179.

³⁹ W. Heyd, II, 94-95.

⁴⁰ A. A. Ali-Zade, 179-182.

Türk ve Moğollar ticaret yolları içinde sık sık, yer yer vergilendirilen ticaret anlayışını kurumsallaştırmışlardı. Bu kurumsallaşma özellikle kendini yolları açık tutma yöntemleri şeklinde göstermişti.⁴¹ Gazan Han aynı zamanda ticari yolların ve yolcuların güvenliği için acil önlemler de almıştı. Başkent Tebriz'den Hindistan, Orta Asya ve Karadeniz'e açılan güzergahlardaki yol güvenliğini sağlamıştı. Tebriz'den Trabzon'a giden güzergah Doğu ile Batı arasındaki ticarete hayati rol oynaması sebebiyle özellikle iyi korunmuştu. Trabzon, Tebriz'in Batıya açılan asıl liman kapısıydı ve Batı'nın Tebriz'e ulaşmasını sağlayan ana kapıydı.⁴² Bu meyanda Gazan Han, Muharrem 701/Eylül 1301'de Azerbaycan'a bir ordu ile gelerek dağlarda yuvalanmış bulunan yol kesici haydutları ortadan kaldırmış ve böylece tüccarların güvenlik içinde bölgeye gelip-bölgeden ayrılmalarını sağlamıştı.⁴³ Gazan ayrıca faal bir ticaret siyaseti takip ederek kredi şirketlerinin haddinden fazla yüksek olan faiz nispetlerini indirmiş ve Mayıs 1299 tarihinde verdiği emirlerin birçok defa ihlal edilmesinden dolayı para ikrazını ve faiz almayı mutlak olarak yasaklamıştı. Ayrıca fiyat işlerine de karışmış, tacirlerin hesap defterlerini tetkik etmişti.⁴⁴

Ticareti geliştirmek için alınan önlemlerden birisi de yeni şehirler kurmak ve burada her türlü ticari faaliyetlerin rahatça yürütülmesini sağlamak idi. Öyle görülüyor ki, bu konuda ilk teşebbüste bulunan Hulâgû Han olmuştu. O, Karni Ovası'nda (Allahuekber Dağları çevresi) yeni bir şehir kurma girişiminde bulunmuştu. Bunun için gerekli malzemelerin nakledilmesini bölgedeki halkın üzerine angarya olarak yüklemişti. Bu inşaatlar sırasında halk çok sıkıntı çekmiş ve birçoğu malzemeleri taşırken hayvanları ile helak olmuşlardı. Hulâgû'nun bu şehirde büyük ibadethaneler de yaptırdığı anlaşılmaktadır.⁴⁵

Argun, 1290 sonlarında Tebriz'in Suriye yönünde muazzam bir şehir inşa edilmesi için emir vermiş, mimarlar ve ustalar hemen faaliyete başlamışlardı. Burada büyük paralar harcanarak yeni bir şehir inşa inşasına başlanmış ve muhteşem binaların temelleri atılmıştı. Bu şehrin kanalizasyon sisteminin de bulunduğu anlaşılmaktadır. Zira isteyen herkesin *Arguniyye* adı verilen bu yeni şehirde kanalizasyonu bulunan evler yaptırabileceklerine dair izin verilmişti. Büyük paralar harcanmasına rağmen şehrin tamamlanması mümkün olmamıştı.⁴⁶

Tebriz, İlhanlıların merkezi olması sayesinde nüfusu büyük bir süratle artmış ve biraz sonra eski şehrin yanında Şenb denilen mahalde Gazan Han ismine izafetle *Gazaniye* adında yeni bir şehir doğmuştu.⁴⁷ Bu şehir kısa sürede büyük bir ticari önem kazanmış, güzel ipekliler, dıbalar, Tebriz'in içinde dokunan halılar, bu şehrin ihtisas kazanmış olduğu kıymetli taşlar, nihayet dünyanın her tarafından çıkıp da akla gelemeyen malları bulundurmuyordu.⁴⁸

Vezir Reşîduddîn'in Gazan Han zamanında temelini atıp Olcayto Han zamanında Tebriz'in kuzey-doğusunda Surhab'da tamamlattığı, içerisinde birçok eğitim ve bilim kuruluşlarının da bulunduğu *Rab-ı Reşîdî* dev bir uydu şehirdi. Burada 24 kervansaray, 1500 dükkân, *Bâzâr-ı Şehristân-ı Reşîdî* adında büyük bir pazar, darphane, ipek kumaş boyama atölyesi ve bir kâğıt imalathanesi de bulunuyordu.⁴⁹

⁴¹ İsenbike Togan, "Türk Tarihini Araştırma Prensipleri İçinde Dışta Ticaret İçte Ülüşün Rolü", *Journal of Turkic Civilization Studies*, Kyrgyz-Turkish Manas University Center for Turkic Civilization Studies sayı: 2 (2006), 218.

⁴² M. Gabashvili, 388, 389.

⁴³ Reşîduddîn Fazullah, II, 1301-1302.

⁴⁴ Reşîduddîn Fazullah, II, 1489 vd.; Vassâf, 208-209; B. Spuler, *İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür – İlhanlılar Devri (1220-1350)*, Çev. C. Köprülü, Ankara, 2011, 471.

⁴⁵ Kirakos Gandzakets'i's, 333.

⁴⁶ Reşîduddîn Fazullah, II, 1179.

⁴⁷ Reşîduddîn Fazullah, II, 1374; M. Gabashvili, 389, 390.

⁴⁸ W. Heyd, II, 109-110; M. Gabashvili, 389.

⁴⁹ Reşîduddîn Fazullah, *Kitâb-ı Muketebût-ı Reşîdî*, 31.

Ticareti geliştirmek için alınan önlemlerden birisi de İtalyan tüccarlara Azerbaycan'da ve İran'da geniş ticari imtiyazlar tanımak olmuştur. Bu meyanda ilk olarak Cenevizlilere ticari imtiyazlar tanındı. Gazan Han'ın İlhanlı ticari politikasını kuzey ticaret güzergahları ve Karadeniz'e yönelmesi sonucunda 1291-92 yılları arasında Trabzon'da yerleşen ve koloniler kuran Cenevizliler eř zamanlı olarak 1295'ten sonra artık Tebriz'e varmışlardı.⁵⁰ 1304'te Ceneviz'liler Tebriz'de ticaret büroları kurmuşlar ve konsolosluk açmışlardı.⁵¹

1320'de Venedikli tüccarlar Ebû Said Bahadır Han ile bir ticaret anlaşması imzalamayı başarmışlar, İran ve Azerbaycan'ın her yerine serbestçe gelip ticaret yapabilecek konuma ulaşmışlardı. Bunlar gümrük hariç tüm vergilerden muaf tutulmuşlardı. Ebû Said, ülkesindeki bütün hükümet yetkililerine Venedikli tüccarlara ve kervanlara yardım etme talimatı vermişti. 1324'te Venedik'ten Tebriz'e bir konsolos gelmiş ve Venedikli tüccarlar yavaş yavaş Tebriz'de ticaret ofisleri kurmaya başlamışlardı. Bu tür ticaret işletmelerinin sayısı o kadar fazlalaşmıştı ki, 1328'de Venedik'ten özel bir müfettiş bu büroların çalışmalarını incelemek için Tebriz'e gelmek zorunda kalmıştı.⁵²

İtalyanların ve temsilcilerinin birincil önceliği kendileri için hayati öneme sahip Tebriz-Trabzon yolunun güvenliğini sağlamaktı. Her iki taraf güzergahın korunması için aralarında kaideler oluşturmuşlardı. 1331-32 yıllarında Venedik'le İlhanlılar arasında yapılan bir antlaşma ile yalnızca güzergahın değil, burada seyahat eden yolcuların ve tüccarların da güvenliği sağlanmıştı.⁵³

Vergilere gelince, bunların başlıcaları *Uluğ-mal* (dalay) ile genel vergi denilen arazi ve emlak vergisi *kalan*, *kopçur* ve *tamga*'lardan ibaretti. Çiftçilerden alınan 1/10 tutarındaki *kalan* ile göçebelere 100 koyundan 1 koyun şeklinde alınan *kopçur* önemli vergilerdi. Ayrıca nüfus başına 7 dinar vergi alınmaktaydı. Tüccardan ve pazara getirilen maldan alınan önce 240 dinardan 1 dinar, sonraları 120 dinardan 1 dinar olarak tahsil edilen *Tamga* vergisi gelmekteydi. Bunların dışında Azerbaycan'da *darugalık* (şahnegi), *sabun parası*, *köçe parası* gibi mahalli ihtiyaçlara ve *Tabkur* ismiyle şehirlerin imarına harcanan vergiler de alınmıştı. Tebriz *kalan* ve *kopçur* vergilerinden muaf tutulmuştu. Burası ticaret merkezi olması sebebiyle *tamga* geliri çok olduğundan yalnızca *tamga* alınmaktaydı. Vergi gelirlerini belirlemek için diğer ülkelerde olduğu gibi Azerbaycan'da da *şumare* denilen nüfus sayımı yapılmaktaydı. Vergiler para (*mal*) ile alındığı gibi, *cins* olarak da bilhassa *gaile*, ordu için erzak ve hayvanlar ile aynı olarak alınmakta idi. Hesaplar genelde 3,072 gramlık dirhemle, bunun 260 misli, yani 798.720 gram tutan o zamanki *Tebriz men* i ve bunun 100 misli yani 79,8 kilo olan *tagar* ile yapılmıştı. Ordunun hesapları da bu tagar ve men ile yapılmıştı.⁵⁴

İlhanlılar zamanında ticaret denilince ilk zamanlarda akla gelen genelde *Ortak* denilen büyük tüccarlardı. 1258'de Bağdat'ın ele geçirilmesi ile Irak'ta yerleştirilen ortaklık sistemi,⁵⁵ daha sonra Kafkasya'da⁵⁶ ve Azerbaycan'da etkin hele getirilmışti. Öyle anlaşılıyor ki, Azerbaycan'daki ekonomik faaliyetleri arttıran sermayenin büyük kısmı Moğollar tarafından

⁵⁰ M. Gabashvili, 391.

⁵¹ W. Heyd, II, 131; B. Spuler, 474.

⁵² Seyidağa Onullahi, 55.

⁵³ M. Gabashvili, 391.

⁵⁴ Z. V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, 302-303.

⁵⁵ Reşiduddin Fazullah, II, 1019.

⁵⁶ Reşiduddin Fazullah, II, 1164. İlhanlı Devleti'nin Altınordu Devleti ile Kafkaslarda sık sık karşı karşıya geldiği bilinmektedir. Reşiduddin Fazullah'ın burada anlattığına göre, 687 yılı Rebiulevvel ayının son günü/4 Mayıs 1188'de Altınordu komutanlarından Tamay Tuktay Murtag'ın beş bin atlı ile Derbend'den geçerek bütün ortaklar ve tüccarları yağmaladığının haberi gelmişti. Bunun üzerine Argun Han bu saldırganları defetmek için hemen ertesi gün harekete geçmiş ve ordusu ile şamahı'ya varmıştı. Öncü olarak gönderdiği birlikler 4-5 gün sonra geri gelerek dışmanın geri dönüp Derbend'den geçtiklerinin haberini getirmışlerdi.

temin edilmekteydi. Onlar, büyük altın ve gümüş stoklarına sahip idiler. Reşîduddîn Fazullah, Moğolların istilâ ettikleri şehirlerinden yağmaladıkları altın ve gümüşleri eritip *balış* denilen külçeler haline getirdiklerini,⁵⁷ Cuveynî ise, bu altın ve gümüş balışlerin hâkim olunan ülkelerdeki tüccarlara hazineden kredi olarak verilip, kararlaştırılan faiziyle birlikte tahsil edildiğini yazmaktadır.⁵⁸ Bu şekilde kredi kullananlara da *ortak* denilmekte idi.

Ortaklık müessesesini Moğol hanlarına kabul ettirip, onlar için önemli bir gelir kapısı haline getirenler Uygurlar olmuşlardı. Onlar, Soğdlularla temasları sonucu mali ve parasal faaliyetlerde bazı yetenekler kazanarak, öğrendikleri para-kredi işlerinde uzmanlaşmış idiler.⁵⁹ Moğol hükümdarları başta olmak üzere, müşavirler, prensler ve prensesler Uygur tüccarlarına ya da halka borç verip faiz uygulama yoluyla ticaret yaparlardı. Verilen kredi her yıl ikiye katlanarak büyümekte, bir kundak gümüşlük ana para, tekrar tekrar faizlenerek 10 yıllık süre zarfında 1.024 kundak faiz getirmekteydi. Hiçbir sınıf bu tüccarlar kadar itibarlı değillerdi. Kazançlarından başka bir şey düşünmeyen bu tüccarlar Moğol hanlarından % 100 faizle aldıkları kredilerden azami gelir elde etmek için mücevher, kumaş ve elbise, kürk ve hayvan ticareti yapmaktaydılar. Yeterince kazanç sağlayamadıkları zamanlarda kendilerine verilen yetkileri kötüye kullanıp, gece soyguna uğradıklarını söyleyerek halktan tazminat almaktaydılar.⁶⁰ İtibarlı ortaklara *payza* ve *yarlığ* verilerek, bunlardan fazla vergi alınmamaktaydı. Bunlar mühür (tamga) yapmak, payza dağıtmak ve silah deposunu idare etmek gibi çok önemli işleri de yapmaktaydılar. Riba unsuru taşımamasına rağmen Müslüman tüccarlar da Moğol hazinesinden kredi almakta idiler.⁶¹ Moğol halkının ise bu tür ticaretle işleri olmaz, onlar sadece ipek, üç ayaklı kazan, nakışlı ahşap ve gıda ürünlerinden başka bir malla ilgilenmezlerdi.⁶²

Ortaklar'la uzan diye isimlendirilen sanatkârlar, Moğol hanları tarafından ayrı darugalıka (şahnelik) tabi tutulmuşlar ve bunların reisine de Ortak ve uzanların darugası denilmiş, bu da bir çeşit ticaret ve sanayi bakanlığı gibi bir hükümet kurumu olmuştu.⁶³ Nitekim, Hulagü, 1258'de Bağdat'ı ele geçirdikten sonra Ali Bahadır'ı şahnelik makamına getirmiş ve ortaklar ile uzanların başkanlığına tayin etmişti.⁶⁴

Görüldüğü üzere, devlet hazinesinden kredi alan Ortakların baş hissedarları, hükümdar ailesi ile büyük noyanlar olmuştu. Bunlarda faizli kredi hususu tatbik olduğundan, bu da şeriata aykırı riba sayıldığından Ortak, aslında gayrimüslim Moğolların ve Uygurların teşkilatı sayılmıştı. 1295'te Gazan Han ile başlayan İslamlaşma süreci ile İlhanlılar Müslüman olunca buna karşı vaziyet almak mecburiyetinde kalmışlardı. Buna rağmen bu müessesenin tamamen yürürlükten kaldırılması çeyrek yüzyıldan daha fazla zaman almış gibi görünmektedir. Reşîduddîn, güvendiği adamlarına 5 bin tümen borç vermişti. Bu borcun çoğunu ticaretle uğraşan tüccarlar almıştı. Ölümler o paralarının eşine ve oğullarına verilmesini vasiyet etmişti. O, bu para vasıtasıyla ticaretten elde edilen gelire ortak olmaktaydı. Baş vezir Taceddin Alişah da Tebriz'de, Sultaniye'de, Bağdat'ta ve diğer şehirlerde birçok ticaret şirketleri faaliyet göstermekteydi.⁶⁵ Bunların normal ticaretten çok, ortaklık veya benzeri yüksek faizle kredi

⁵⁷ Reşîduddîn Fazullah, II, 1022.

⁵⁸ Cuveynî, *Târîh-i Cihân Gûşâ*, Çev. M. Öztürk, Ankara, 1999, III, 486.

⁵⁹ François Thierry, "Türgişlerden Büyük Uygurlara Türk Kağanlıklarının para birimleri", *Türkler*, III, (209-220), 217.

⁶⁰ Cuveynî, III, 486; Peng Da Ya, Xiu Ting, *Hei Ta Shi Lu (Kara Tatarlara Dair Muhtasar)*, Çev. Ankhbayar Danuu, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu*, İstanbul, 2012, 129, 130.

⁶¹ Cuveynî, I, 211.

⁶² Peng Da Ya, Xiu Ting, 130.

⁶³ Z. V. Togan, 309-310.

⁶⁴ Reşîduddîn Fazullah, II, 1019.

⁶⁵ Seyidağa Onullahi, 53.

veren kâr marjı çok yüksek müesseseler olduğunu tahmin edebiliriz. İlhanlılara ait anonim bir münşeat mecmuasında, ticari ortaklığın normal seyrine döndüğüne dair Ramazan 731/Haziran-Temmuz 1331 tarihli bir belge ortaklık uygulamasının ancak bu tarihlerde sona erdiğini ortaya koymaktadır.⁶⁶

Ortaçağlarda Azerbaycan, zengin İslâm dünyasına açılan bir kapıydı. Burası aynı zamanda İran ile Bizans arasında önemli bir bölge idi. Hazar Denizi ile Karadeniz arasında bulunması sebebiyle de kuzeyden Ortadoğu'ya inerken tek geçiş noktası idi. Onun Hazar Denizine sahili olması, bu denizin doğusundaki Türk toplulukları ile siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel bağlarının devam etmesini sağlamaktaydı.

Milletlerarası ticarete baktığımızda, Karadeniz'in kuzeyinden ve doğu Avrupa'dan gelen ticaret yolu denizden Anadolu'ya ulaşmakta, Trabzon limanı üzerinden Erzurum, Erzincan ve Ahlat'ı takip ederek Azerbaycan'a girmekte ve Tebriz'e varmakta; buradan da İran içlerinden hareketle Türkistan'ı kat edip Çin'e ulaşmakta idi.⁶⁷

Azerbaycan topraklarının maden cevherleri yönünden zengin olduğu bilinmektedir. Merâğa'nın kasabalarından birisi olan Musula'da demir madenleri işletilmekteydi.⁶⁸ Kuzeyden güneye doğru uzunluğu yaklaşık 130 km. civarında olan Urmiye gölü, büyük tuzluluk oranı ile Azerbaycan'ın en önemli tuz üretim alanı idi. Aynı zamanda bu gölün çevresinde bol miktarda çinko oksit çıkarılırdı. Gerek tuz, gerekse de çinko oksit büyük ölçüde ihraç edilen önemli madenlerdi.⁶⁹ Hamdullah Kazvîni'ye göre, Arran'da Gence ve Kelenber yakınlarında *demir* madenleri, Sebelan dağı yakınlarında zengin *bakır* yatakları vardır. Dizmar'da *halsedon* bulunmaktaydı. Azerbaycan'da dağlarda maviye çalan siyah renkte *yakut* çıkarılmaktaydı. Yine Dizmar'da *lyapis* (kıymetli taş) bulunuyordu. Azerbaycan'da her yerden *petrol* çıkmaktaydı. Özellikle Baku'da azıcık kazı yapılan küçük kuyularda bile petrol çıkmaktaydı.⁷⁰

Azerbaycan ziraat ve tarım alanlarındaki üretimiyle kendine yeten bir ülke idi. Bazı gezgin ve coğrafyacılar bu durumu doğrulayıcı bilgiler vermektedir. el-İdrisî, Merâğa'nın çevresinde bulunan bostanlarda bol ve güzel meyveler yetiştirildiğini bildirmektedir.⁷¹ Merâgâ, çevresi surlarla kaplı, geniş meyve bahçeleri ile güzel bir şehir idi. Dışı yeşil, içi kırmızı renkli, güzel kokulu nefis bir cins kavunu ile meşhur idi. Hamdullah Kazvîni, buraya birkaç kilometre uzaklıkta Ruvîndiz kalesinin bulunduğunu, kalenin içinde, iki tarafından geçen bir ırmak tarafından sulanan Umîdâbâd denilen güzel bir bahçesinin bulunduğundan bahsetmektedir.⁷² İstahrî, Merâğa'nın çevresinin bostanlarla kaplı olduğunu belirtir.⁷³

Berdea, Azerbaycan'ın önemli şehirlerinden birisi idi. İbn Havkal, Arrân'ın en önemli şehri olan Berdea'nın çevresinde bir millik alanın oldukça sulak ve zengin bir tarım arazisinin bulunduğunu, bu haliyle de yoğun bir tarım yapıldığını, bağlık, bahçelik, mamur görüntüsüyle oldukça ferah bir şehir olduğunu belirtmektedir.⁷⁴ İstahrî, Berdea'da meyveler, özellikle de incir

⁶⁶ O. G. Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul, 2006, 245.

⁶⁷ A. Miquel, *İslâm ve Medeniyeti, Doğuştan Günümüze*, Çev. A. Fidan, H. Menteş, Ankara, 1991, I, 286'daki harita; A. Rıza Bekin, *İpek Yolu*, Ankara, 1981.

⁶⁸ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, Haz. T. Temelkuran, N. Aktaş, İstanbul, tarihsiz, IV, 672.

⁶⁹ G. Le Strange, 160.

⁷⁰ Hamdullah Mustevfi Kazvîni, *Nuzhetu'l-Kulüb*'den naklen S. Əliyərli, *Azərbaycan Tarihi Üzrə Qaknaqlar*, Bakı, 2007, 160.

⁷¹ İdrisî, *Nuzhetu'l-Muşâtâk fî İhtirâki'l-Âfâk*, Nşr. Heyet, *Opus Geographicum*, Napoli-Roma, 1970-78, VI, 679-680.

⁷² Hamdullah Mustevfi Kazvîni, *Nuzhetu'l-Kulüb*, Nşr. M. Debîr-i Siyâki, Tahran, 1336, 99-100.

⁷³ İstahrî, *Kitâbu Mesâlikü'l-Memâlik*, Nşr. M. J. De Gooje, Leyden, 1870, 181 vd.

⁷⁴ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, Beyrut (tarihsiz), 86.

üretimi yapıldığını yazmaktadır.⁷⁵ Burası, sulu fındıkları ve şah kestaneleri ile de tanınmıştı.⁷⁶ Beylekân, pamuk, çeltik ve hububat üretimi yönünden oldukça zengin idi.⁷⁷ İbn Havkal, Duvîn'in de büyük bir şehir olduğunu, sularının bol olması sebebiyle çevresinin bağlar ve bahçelerle kaplı olduğunu, özellikle pirinç ve pamuk üretiminin yapıldığını belirtir.⁷⁸ Hububat ve meyve açısından oldukça zengin olan Serâv'ın çevresi tarlalar, bağ ve bahçelerle kaplı idi ve şehirde güzel çarşılar ve hanlar, hububatin öğütüldüğü değirmenler bulunuyordu.⁷⁹ Marko Polo'ya göre, Tebriz'de bol ve iyi cins pamuk, hububat, mısır ve şaraplık üzüm yetiştiriciliği yapılmaktaydı.⁸⁰ Yâkût'a göre, Serâv'ın çevresinde pamuk, hububat ve meyvelerin bol olarak yetiştirildiği münbit toprakları vardı.⁸¹ Karabağ'a giden Clavijo, burada büyük ovalarla kaplı arazide başta pirinç olmak üzere, buğday ve arpa gibi tahılların bol miktarda yetiştirildiğinden bahsetmektedir.⁸² Zekeriya Kazvîni, Erdebîl'in oldukça sulak bir toprağa sahip olduğundan, çevresinde tarım ve ziraatin yapıldığından, meyve ve sebzelerin bol olarak üretildiğinden bahsetmektedir.⁸³

Azerbaycan'ın İlhanlıların özellikle son zamanlarındaki ekonomik durumunu rakamsal verilerle tespit edebilecek durumdayız. Hamdullah Mustevfi Kazvîni'nin kaydettiği 1336 senesi İlhanlı bütçesi rakamlarında Azerbaycan'ın toplam vergisi (bkz. Şekil.1.) Tebriz hariç 1.375.700 gümüş dinar olarak belirtilmektedir. Tebriz'in vergi geliri ise bu yıl için değil de 1341 yılı baz alınarak 875.000 gümüş dinar olarak gösterilmektedir.⁸⁴ Böylece Azerbaycan'ın Tebriz dahil toplam vergi gelirininin 2.250.700 gümüş dinar olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁵ 1340-1360 arasında ülke kargaşa içindeydi. İlhanlı Devleti düşüştü ve iktidar için feodal iç savaşlar genişliyordu. Böyle bir durum Azerbaycan'ın ticaret dahil, ekonomik hayatını ciddi şekilde etkilemişti. Ülke böyle bir durumdayken Hamdullah Kazvîni, 1340 yılında Tebriz şehrinde 87.5 tümen gelirin sadece damga vergisi elde edildiğini bildirmektedir.⁸⁶

1363'te bir devlet adamına sunulmak için yazılmış olan *Kitâb-ı Felekiyye fi's-Siyâkat* isimli rapor, 750/1249-1350'de İlhanlı maliyesinin durumunu ortaya koyan resmi bir belgedir. Bu raporda, bahsi geçen tarihte İlhanlı Devleti'nin gelir ve giderleri resmi rakamlara göre ortaya konulmaktadır. Buna göre, 1350'de Arran ve buna bağlı olarak Mugan, Gavharî ile bitişik olan Demirkapı'ya kadar Şirvan, Hoca Fethi Şirvânî sorumluluğundaki mukataa ve öteki gelirler 820 bin gümüş dinardır.⁸⁷ Otlak Köprüsü, Ucan, Kagız Künan, Tebriz, Dehkargan, Meraga, Nahcivan, Kerker, Ordubad, Hoy, Selmas, Urmiye, Uşriye, Eher, Veravi, Serav, Erdebil, Hıyav, Otar ve Kalkhal'ın içinde bulunduğu Azerbaycan'ın hasılatı ise 2 milyon 600 bin gümüş

⁷⁵ İstahrî, 183; H. Kayhan, "Moğol istilası öncesi Azerbaycan'ın sosyo-ekonomik yapısı hakkında", *Belleten*, LXXII/263-265, 894

⁷⁶ Hamdullah Mustevfi Kazvîni, 105.

⁷⁷ Hamdullah Mustevfi Kazvîni, 105.

⁷⁸ İbn Havkal, 86.

⁷⁹ G. Le Strange, 163.

⁸⁰ *Marko Polo Seyahatnamesi*, 27-32.

⁸¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Nşr. Ferîd Abdulâziz el-Cundî, Beyrut, (tarihsiz), III, 230.

⁸² Clavijo, *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, çev. Ö. R. Doğrul, İstanbul, 1993, 190-191.

⁸³ Zekeriya Kazvîni, 291.

⁸⁴ Hamdullah Mustevfi Kazvîni, 89; Eng. tr. G. Le Strange, *The Geographical Part of The Nuzhat al-Qulûb Composed by Hamd- Allâh Mustawfi of Qazvin in 740 (1340)*, London, 1919, 82. Burada Farsça metinde 8 milyon 705 bin dinar kaydedilmiştir. Seyidağa Onullahi, bu rakamın yanlış kaydedildiği ve doğrusunun 87,5 tümen dinar (875 bin dinar) olması gerektiğini söylemektedir ki bizce de doğrudur (bkz. 55). Muhtemelen bu hata müellifin dalgınlıkla yanlış kaydetmesinden oluşmuştur. Çünkü kaydedilen rakamın gerçekle uyuşan bir tarafı bulunmamaktadır.

⁸⁵ Hamdullah Mustevfi Kazvîni, 85-107; *The Geographical Part of The Nuzhat al-Qulûb*, 77-94.

⁸⁶ Seyidağa Onullahi, 56.

⁸⁷ *Kitâb-ı Felekiyye fi's-Siyâkat*, Nşr. ve Çev. İsmail Otar, İstanbul, 2013, 250. İlhanlılarda 18,4 gram gümüş bir dinar sayılmıştır (bkz. Z. V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, 301).

dinardır.⁸⁸ Bütün Azerbaycan'ın hasılatı ise bu iki bölgenin gelirlerinin tamamı olan 3 milyon 420 bin dinardır. Bütün İlhanlı ülkesinin tamamının gelirleri ise toplamda 24 milyon 664 bin dinardır.⁸⁹ Buna göre, Azerbaycan'ın yıllık geliri, İlhanlı ülkesinin yaklaşık % 14'ü civarındadır.

Sonuç olarak, zengin İslâm dünyasına açılan bir kapı görünümünde olan Azerbaycan'ın Selçuklular ve İldenizliler devrindeki parlak iktisadi gelişmesi, İlhanlılar devrinde de devam etmiştir diyebiliriz. Bu dönemde özellikle Tebriz'in muazzam bir gelişme göstererek, hemen çevresinde yapılan Gazaniyye ve Rab-ı Reşîdî gibi uydu kentlerle milyonluk bir metropol haline geldiği, hem nüfus, hem de üretim hacmi bakımından Bağdat'ı geride bıraktığı görülmektedir. Hamdullah Mustevfî Kazvî'nin verilerine inanmamız gerekirse, Arran, Mugan, Şirvan, Guştâsfî, Merâga, Nahcivân, Erdebil, Serâv, Urmiye, Hoy, Dizmâr ve Salmâs'ın da iktisadi açıdan önemli bir konuma geldiği anlaşılmaktadır. Azerbaycan'ın iktisadi gelişmesinin sistemli bir yükselişle devam etmesinde Gazan Han'ın iktisadi reformlarının önemli rolü olduğu görülmekle birlikte, Olcayto ve Ebû Said'in bu istikrarlı politikaları kararlılıkla devam ettirmelerinin de etkisi olduğunu, Reşîduddîn'in şahsında İranlı bürokratların da bu gelişmede önemli katkısının bulunduğunu söyleyebiliriz.

Vergi Alınan Bölgeler/Şehirler	Yıllık Vergi (Gümüş Dinar)
Tebriz	875.000
Arran ve Mugan	303.000
Merâga	185.000
Şirvan ve Guştâsfî	113.000
Nahcivân	113.000
Erdebil	85.000
Serâv	81.000
Urmiye	74.000
Hoy	53.000
Dizmâr	40.800
Salmâs	39.000
Halhâl	30.000
Dârmarzîn	29.000
Miyânic ve Germrûd	25.800
Besava	25.000

⁸⁸ *Kitâb-ı Felekiyye fi's-Siyâkat*, 250-251.

⁸⁹ *Kitâb-ı Felekiyye fi's-Siyâkat*, 247-251.

Merend	24.000
Dih Hvârgân	23.600
Uşnûye	19.300
Âzâd	18.300
Âhar	15.000
Nev Diz	11.000
Şâhrûd	10.000
Ûcân	10.000
Nîlân	10.000
Murdânkum	8.700
Anâr ve Arcâk	7.000
Pîşkîn (Mîşkîn)	5.200
Tasûc	5.000
Yâfet	4.000
Rîvaz (Zenûz)	3.000
Kelîber	3.000
Hiyâv	2.000

Şekil.1. 1336 senesi İlhanlı bütçesinde Azerbaycan'ın yıllık vergi tutarı.

Kaynakça

- Aknerli Grigor, *Okçu Milletini Tarihi*, Çev. H. Andreyan, İstanbul, 2007.
- Ali-Zade, A. A., *Sotsialne-ekonomiçeskoyi politiçeskaya istoria Azerbaycana v XIII-XIV v.*, Bakû, 1956.
- Bratianu, G. I., *Recherches sur le Commerce Génois dans la Mer Noire au XIIIe Siècle*, Paris, 1929.
- Clavijo, *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, Çev. Ö. R. Doğrul, İstanbul, 1993.
- Cuveynî, *Târîh-i Cihân Gûşâ*, Çev. M. Öztürk, III cild, Ankara, 1999.
- Əliyarlı, S., *Azərbaycan Tarihi Üzrə Qaynaqlar*, Bakı, 2007.
- Evlîyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, Haz. T. Temelkuran, N. Aktaş, 10 cild, İstanbul, tarihsiz.

Gabashvili, M., “İlhanlı Devleti'nin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türk Devletleri”, *Türkler*, VIII, 386-393.

Hamdullah Mustevfi Kazvîni, *Nuzhetu'l-Kulûb*, Nşr. M. Debîr-i Siyâkî, Tehran, 1336; Eng. tr. G. Le Strange, *The Geographical Part of The Nuzhat al-Qulûb Composed by Hamd-Allâh Mustawfî of Qazvîn in 740 (1340)*, London, 1919.

Heyd, W., *Histoire du Commerce du Levant, au Moyen-Age, II*, Leipzig, 1886.

İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlik'l-Emsâr*, Nşr. Kâmil Salman el-Cubûrî, 27 cild, Beyrut, 1971.

İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, Beyrut (tarihsiz).

İbn Vâsil, *Muferricu'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, Nşr. H. Muhammed Rabbî', S. Abdulfettâh 'Âşûr, 5 cild, Kahire, 1957.

İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Çev. A. Özeydin, A. Ağırakça, *İslâm Tarihi, İbnu'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, 12 cild, İstanbul, 1987.

İdrisî, *Nuzhetu'l-Muštâk fî İhtirâki'l-Âfâk*, Nşr. Heyet, *Opus Geographicum*, Napoli-Roma, 1970-78.

İstahrî, *Kitâbu Mesâlikü'l-Memâlik*, Nşr. M. J. De Gooje, Leyden, 1870.

John Mandevils *The Travels of Sir John Mandevils*, London, 1900.

Kâşânî, *Târîh-i Pâdişâh-ı Sa'îd Gıyâsu'd-dunyâ ve'd-dîn Olcayto Sultan Muhammed*, Nşr. Mehîn Hambelî, Tahran, 1345 hş.

Kayhan, H., “Moğol istilası öncesi Azerbaycan'ın sosyo-ekonomik yapısı hakkında”, *Bellekten*, LXXII/263-265, 889-909.

Kirakos Gandzakets'i's, *History of Armenians*, Eng. tr. R. Bedrosian, New York, 1986.

Kitâb-ı Felekiyye fi's-Siyâkat, Nşr. ve Çev. İsmail Otar, İstanbul, 2013.

Le Strange, G., *The Lands of The Eastern Caliphate*, Cambridge, 1930.

Marko Polo Seyahatnamesi, Çev. Filiz Dokuman, İstanbul, (tarihsiz).

Michael Chamich, *History of Armenia*, Eng. tr. Johannes Avdall, 2 vols, Calcutta, 1827.

Miquel, A., *İslâm ve Medeniyeti, Doğuştan Günümüze*, çev. A. Fidan, H. Menteş, 2 cild, Ankara, 1991.

Nâsır-ı Husrev, *Sefernâme*, Çev. A. Tarzî, İstanbul, 1994.

Odorico da Pordenone, *Les voyages en Asie au XIVe siècle du bienheureux frère Odoric de Pordenone*, Paris, 1891.

Onullahi, Seyidağa, *XIII-XVII. Əsrlərdə Təbriz Şəhəri (Sosial-İqtisadi Tarixi)*, Bakı, 1982.

Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlik'l-Emsâr*, Nşr. F. Teschner, Leipzig, 1929.

Özgüdenli, O. G., *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul, 2006.

Pegolotti, Francesco Balducci, *La Pratica della Mercatura*, Ed. A. Evans, Cambridge-Massachusetts, 1936.

Peng Da Ya, Xiu Ting, *Hei Ta Shi Lu (Kara Tatarlara Dair Muhtasar)*, Çev. Ankhbayar Danuu, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu*, İstanbul, 2012.

Piriyev, V., *Azərbaycan XIII-XIV. Əsrlərdə*, Bakı, 2003.

Reşîduddîn Fazullah, *Câmiu't-Tevârih*, Tashih: Muhammed Rûşen, Mustafa Mûsevî, 4 cild, Tahran, 1373.

Reşîduddîn Fazullah, *Kitâb-ı Muketebût-ı Reşîdî*, Tashih: Muhammed Şefî'î, Lahor, 1935.

Spuler, B., *İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür – İlhanlılar Devri (1220-1350)*, Çev. C. Köprülü, Ankara, 2011.

Thierry, François, "Türgişlerden Büyük Uygurlara Türk kağanlıklarının para birimleri", *Türkler*, III, 209-220.

Togan, İsenbike, "Türk Tarihini Araştırma Prensipleri İçinde Dışta Ticaret İçte Ülüşün Rolü", *Journal of Turkic Civilization Studies*, Kyrgyz-Turkish Manas University Center for Turkic Civilization Studies sayı: 2 (2006), 211-222.

Togan, Z. V., "Moğollar devrinde Anadolu'nun iktisadî vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, 1931, 1-42.

Togan, Z. V., *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981.

Torsello, Marino Sanudo, *Liber Secretorum Fidelium Crucis*, Eng. tr. Peter Lock, *The Book of the Secrets of the Faithful of the Cross*, New York, 2011.

Vassâf, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, Nşr. A. Muhammed Âyetî, Tahran, 1346, hş.

Yakubovskiy, A. Y., *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. H. Eren, Ankara, 1992.

Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Nşr. Ferîd Abdulâziz el-Cundî, Beyrut, (tarihsiz).
Zekeriya Kazvîni, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İ'bâd*, Beyrut, (tarihsiz).